динләмәк вә шикајәтләрини она јетирмәк үчүн Видадинин евинә кәлирләр. Халгын өз мүғәннисинә белә јахынлығыны, бүтүн үмидләрини она бағладығыны көрдүкдә бизим көзләримиз гаршысында тамам башга бир әсрин вә башга аләмин таныш сәһнәләри чанланыр,—биз Осетија кәндлиләринин аулда онларын јанына кәлмиш Коста Хетагурову нечә дөврәјә алдыгларыны көрүрүк; «Һәгигәти билмәк үчүн» Лори кәндлиләринин Ованес Туманјанын јанына нечә кәлдикләрини көрүрүк; Русијанын һәр тәрәфиндән ахын-ахын Лев Толстоју зијарәтә кәлән рус кәндлиләрини көрүрүк».

Әдәбијјатымызын һәр бир инсан сурәти өз милли, фәрди хүсусијјәтләри илә бәрабәр белә үмумбәшәри, бејнәлмиләл јүксәклијә галхмалы, бүтүн милләтләрин охучулары үчүн јахын вә доғма олмалыдыр. Мүасир дүнјада, бәшәр мәдәнијјәтинин, габагчыл социалист мәдәнијјәтинин һазыркы инкишаф дөврүндә бу, јеканә тәрәгги вә јүксәлиш јолудур. Милли мәһдудлуг, дар милли чәрчивәдән кәнара чыхмамаг, кениш үфүгләрә чан атмамаг инди ән пис, ән мәһведичи дурғунлугдур.

Әсримизин, чәмијјәтимизин гәһрәманларыны елә тәчәссүм етдирмәк, елә чанландырмаг лазымдыр ки, бөјүк, кениш бәдии үмумиләшдирмә милли образы бејнәлмиләл образа чевирсин, бүтүн халглар онун фәрди, милли кејфијјәтләри илә бәрабәр һамы үчүн үмуми, доғма олан идеалларыны да, мәһз бизим социализм формасијасынын ашыладығы вә јајдығы парлаг, үмумбәшәри идеаллары да көрсүнләр, севсинләр, бу идеаллардан вәчдә кәлиб илһам алсынлар.

Формача камил бәдии әсәрләрлә халглар достлуғунун даһа да мөһкәмләнмәсинә, бејнәлмиләлчилик идејаларынын бүтүн планетимиздә гәләбәсинә хидмәт костәрмәк совет јазычыларынын ән шәрәфли вәзифәләриндән биридир. Бу, һәгиги вә ардычыл һуманизмин, пролетар һуманизминин тәнтәнәсинә көмәк етмәк демәкдир.

ИЛК СЕВКИ

Рәссам **Е. ҺУСЕЈНОВ**

Илјас **ӘФӘНДИЈЕВ**

БӨЈҮК ҺУМАНИСТ

Һәр бир халгын мәдәни инкишафында ирәлијә доғру јени бир аддым атмаг, јени бир сөз демәк, јени бир чығыр ачмаг һәмишә бөјүк зәһмәт, чәсарәт вә фәдакарлыг тәләб етмишдир. Бу јени сөзү дејәнләр чох заман мүһафизәкар бејинләрин күт тәләбләри арасында, наданлығын, худпәсәндлијин хаосу ичиндән өзләринә зорла јол ачараг ирәлиләмишләр вә бу јенилик онларын өз халгына мүнасибәтиндән доғмушдур. Әслиндә онлар һеч бир фәдакарлыг һаггында дүшүнмәмишләр. Чүнки онларын бүтүн варлығы, бүтүн нәфәси, бүтүн мә'нәви аләми бу фәдакарлығын өзү демәк олмушдур. Онлары өз халгынын талејиндән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Онлар нә етмишләрсә анчаг халгын хошбәхтлији, тәрәггиси үчүн етмишләр. Бу фәалијјәтләри илә өзләринә абидә гојдуглары да онларын ағлына кәлмәмишдир. Онларын һәрәкәтиндә һәр шеј сон дәрәчә ајдын вә тәбии олмушдур.

Абдулла Шаиг јазычы, маариф хадими вә инсан олараг бизим әдәбијјат тарихиндә белә надир шәхсијјәтләрдән биридир. Онун ады инди дә ишыг сачыр, инди дә бөјүк һөрмәтлә јад едилир. Ушагларымыз онун әсәрләрини инди дә марагла охујуб фәрәһли хәјаллара далырлар. Вә бу елә белә дә давам едәчәк. Чүнки онун нәчиб һәјаты бир чыраг кими һәмишә халг үчүн јанмышдыр вә бу чырағын ишығында ушагларын да, бөјүкләрин дә гәлбиндә јалныз хејирхаһ дујғулар, хејирхаһ арзулар баш галдырмышдыр. Онун јаздыглары, онун шәхсијјәти инсанлара даима јахшылыг тәлгин етмишдир. Чүнки о, јаздыгларында да, һәјатда да даима сәмими олмушдур.

Һәгиги сәнәткар сәмими олмаја билмәз. Халг исә бу сәмимијјәти дујмагда фөвгәл'адә һәссаслыға маликдир. Халг, дејәк ки, дүнја сатирик поезијасынын ән амансыз нүмунәләрини јаратмыш бөјүк Сабирдәки ел дәрдини дујдуғу үчүн үрәјиндә онун әбәди абидәсини јаратмышдыр. Сәнәткар сәмимијјәти сеһркар бир гүввәјә маликдир. Һеч бир тә'риф, һеч бир мөвзәчилик ону әвәз едәјә билмәз. Бу күнкү совет әдәбијјатынын јахшы нүмунәләри дә буна мисалдыр. Шаигә сөнмәз мараг вә һөрмәтин дә әсил сирри бундадыр!

Шаигин ата-анасы Борчалынын Сарван кәндиндәндирләр. Өзү исә Тифлисдә доғулмушдур. Атасы Ахунд Мустафа Талыбзадә рус дилиндә

олан рүшдијјәдә шәриәт мүәллими иди. Шаиг Тифлисдә рус вә әрәб дилләрини өјрәнирди. Тез-тез кедиб кәздији Борчалы елләри, галын Борчалы мешәләри ону халгла, тәбиәтлә бағлајырды. Онда, јәгин ки, һәлә өзүнә дә мә'лум олмајан бир мәһәббәт ојадырды: халг мәһәббәти... һәјат севкиси... Атасынын руһани мүһитиндә јашајан кәләчәк әдиб үчүн бу чох гијмәтли дујғу иди. Бу дујғунун тә'сири илә онун мә'нәви аләминдә кәләчәк әдәби вә ичтимаи фәалијјәтинин илк рүшејмләри јаранырды, чүнки халгдан, тәбиәтдән кәлән һиссләр, хәјаллар унудулмаздыр, сәнәткар үчүн түкәнмәз јарадычылыг хәзинәсидир.

Сонра аналары Меһри ханым Шаиглә гардашыны Хорасана апармышдыр. Шаиг алты ил Хорасанда јашајараг фарс дилини өјрәнмиш, һәтта Крыловун бир нечә тәмсилини дә фарсчаја тәрчүмә етмишдир.

1900-чу илдә чаван Шаиг Бакыја кәләрәк Нәриман Нәримановун да иштирак етдији комиссијада имтаһан вериб мүәллимлик һүгугу алыр ки, бундан сонра онун гызғын әдәби-педагожи фәалијјәти башлајыр.

Шаиг реалны мәктәбдә, кимназијада дәрс верәрәк Бакынын вә еләчә дә Азәрбајчанын әдәби-ичтимаи мүһити илә јахындан таныш олурду. Нәриман Нәриманов, Султан Мәчид Гәнизадә кими әдибләрлә шәхсән достлуг едирди. Рус вә Авропа јазычыларыны диггәтлә охујуб өјрәнирди. Толстој, Пушкин, Лермонтов, Крылов, Чехов, Некрасов, Шекспир, Дефо онун ән чох севдији јазычылар, шаирләр иди. О, бөјүк сәнәткарлардан ара-сыра тәрчүмәләр едирди, ејни заманда фәлсәфи чәрәјанлары, дүнјанын мәшһур философларынын фикирләрини тәдгиг едирди. Беләликлә дә о, аз заманда дөврүнүн ән габагчыл зијалылары сырасына кечди.

Бизим ингилабдан әввәлки әдибләримизин тәгдирәлајиг хидмәтләриндән бири дә халгымызы прогрессив дүнја мәдәнијјәти илә таныш етмәк чәһди иди.

Онлар кениш мүталиәјә, јүксәк интеллектуал сәвијјәјә малик идиләр. Бу чәһәтдән онлар вахты илә дүнја мәдәнијјәтинин зирвәсиндә дајанмыш даһи Низаминин, мүкәммәл билик хәзинәсинә саһиб олан Фүзулинин, Нәсиминин ән'әнәләрини ләјагәтлә давам етдирирдиләр. Мирзә Фәтәлинин тәфәккүрүндәки зәнкинлик, бөјүк Сабирин, Мирзә Чәлилин һәјаты, инсан тәбиәтини, әхлаги просесләри дәрк етмәләриндәки дәринлик вә мәдәнијјәт бизи һејран едир. Абдулла Шаигин дә әдәби вә ичтимаи фәалијјәтиндәки вүс'әт вә гајғы, әдибин өз халгы сарыдан кечирмиш олдуғу нараһатлыг биздә бөјүк һөрмәт доғурур.

Инди, бу сәтирләри јазаркән мәнә елә кәлир ки, ингилабдан әввәлки о чәтин илләрдә, Добролјубовун дедији о «гаранлыглар сәлтәнәтиндә» чаван, чәлимсиз бир оғлан олан Шаигин, отағында тәнһа отуруб халгынын бөјүк талеји һаггында дүшүнән изтираблы чөһрәсини көрүрәм. Онун кечирдији мә'нәви әзаблары һисс едирәм, чүнки о, әдәби фәалијјәтә башладығы вахтдан даима халгла бағлы олмушдур. Хатирәләрини, әсәрләрини, мәктубларыны охудугча һисс едирсән ки, онун халгдан ајры һәјаты, севинчи олмамышдыр. Һисс едирсән ки, бүтүн һәгиги сәнәткарлар кими о да јазычылығын, шаирлијин мә'насыны јалныз вә јалныз өз халгына, вәтәнинә хидмәтдә көрмүшдүр.

О, Бакы фәһләсинин кечирдији мәһрумијјәтләри, әзаблары көрүрдү. О, бир тикә чөрәк пулу газаныб ушагларына көндәрмәк үчүн курултулу шәһәрә кәлиб, вәһши инстинктләрлә јашајан саһибкарларын нефт мә'дәнләриндә ишләјән, чаны ач-јалавач аиләсинин јанында галан Азәрбајчан кәндлисинин лал фачиәсини өз дәрди кими дујурду. Онун бу бөјүк кәдәриндән бизә 1908-чи илдә јаздығы «Мәктуб јетишмәди» һекајәси јадикар галыб. Ики-үч сәһифәдән ибарәт бу һекајәнин тә'сир күчү, өз дөврү үчүн јахшы јазылмыш бир романа бәрабәрдир! Бу кичик әсәрдә зәһмәткеш, әлачсыз инсанын үрәк дағлајан нискили јашајыр.

Пул газаныб ушагларына көндәрмәк үчүн Иран Азәрбајчанындан Бакыја кәлиб нефт мә'дәниндә газмачы ишләјән кәндли Гурбан гышын човғунлу бир күнүндә, күчәдә, молланын јанында отурараг сојугдан әсә-әсә вә «ајагларына буз кими јапышан јыртыг чустунун палчығыны тәмизләјә-тәмизләјә:

— Молла, мәнә бир мәктуб јаз...—деди.

Молла Фәрзәли сојугдан донмуш әлләрини овушдурду. Әснәјә-әснәјә бир кағыз парчасыны дизи үстүнә алараг:

— Һәмшәри, нә јазылачаг?

Гурбан Молла Фәрзәлијә бир аз да јахынлашды. Кизли бир сөз сөјләјирмиш кими фысылдајараг:

— Молла, әввәлчә мәндән ушагларын анасына салам јаз,—деди,— јаз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн, онлардан көз-гулаг олсун. Сонра јаз ки, мән дә, шүкүр аллаһа, сағ вә саламатам. Гуламрза илә сизә он беш манат көндәрдим. Бајрам габағы јенә көндәрәчәјәм, ушаглар корлуг чәкмәсинләр. Өзүм дә јазын ахырајында кәләчәјәм...».

Гурбан мәктуб јаздыра-јаздыра арада өз дәрдини дә данышыр. «Гурбан... сүмүкләринә гәдәр нүфуз едән сојугдан јумаг кими бүзүшәрәк деди:

— Молла әми, јаман адамын гујусунда ишләјирәм... Гују инди отуз сажындан ашағы ениб, нә гәдәр јалварырыг: «Ај аға, һаггымызы бир аз артыр, ашағы кетмәк чох чәтиндир, нефтин, газын ијиндән нәфәс тутулур, залым оғлу разы олмур...».

Вә Гурбан гујуну газмаға давам едир. Гују гәфләтән фантан вурараг ону һәлак едир. Сонра һекајәдә дејилир: «Сәфәрлә Танрыверди Гурбанын палтарларыны јығышдырыб көндәрәркән, арасындан јерә бир мәктуб дүшдү. Мәктубун үзәриндә: «Бу мәктуб Гурбанын ушагларынын анасына јетишәчәк» чүмләси јазылмышды.

Сәфәрлә Танрыверди бир мүддәт мәктубу ачы нәзәрлә сүзәрәк: «Јазыг Гурбан, мәктуб јетишмәди» — дејә инләдиләр».

Алтмыш ил бундан габаг јазылмыш бу һекајәдә пулун, зоракылығын һөкм сүрдүјү бир заманәдә Азәрбајчан кәндлисинин фачиәси чох тә'сирли, дүрүст бир реализмлә верилмишдир. Бурада һәр бир детал ачы ичтимаи мә'на дашыјыр. Охучунун гәлбиндә, даһа чох пул газанмаг үчүн һеч нәдән чәкинмәјән, инсан сүмүкләри үзәриндә кашанәләр гуран капитализмә гаршы амансыз бир кин, бир гәзәб јараныр. Дүшүнүрсән ки, бу јыртычыны мәһв етмәкдән башга ајры бир чарә јохдур! Һекајә санки бу күнүн тәмиз, ајдын бәдии дили илә јазылмышдыр. Бу һекајә о вахт ијирми једди-ијирми сәккиз јашында бир кәнч олан јазычынын халгын һәјатына нә гәдәр дәриндән нүфуз етдијини, нечә чидди вә прогрессив идејаларла јашадығыны сүбут едир. Бу кичик һекајәдә о заман үчүн новаторлуг сајыла билән бир јазы тәрзи, тәһкијә үсулу дујулур. Тәсвирләр, деталлар елә сәррастдыр ки, елә бил биз һәр шеји өз көзләримизлә көрүб һисс едирик.

Абдулла Шаигин истәр јарадычылығы вә истәрсә дә педагожи фәалијјәти һәмишә дәрин ичтимаи мәзмуна малик олмушдур. Бу ичтимаи мәзмун исә халгын маарифләнмәсиндән, азад вә ишыглы һәјат уғрунда мүбаризәдән ибарәт иди. Шаиг бир сәнәткар олараг синфи ағалығын, истисмарын, чар үсул-идарәсинин дәһшәтини көрүб һисс едирди. О, 1909-чу илдә јазмаға башладығы «Әсримизин гәһрәманлары» адлы романында Бакы буржуазијасынын мә'нәви вә әхлаги кејфијјәтләрини тәсвир етмәклә бәрабәр, јетишмәкдә олан демократ-ингилабчы кәнчләрин дә сурәтини јарадырды. Әдиб, буржуазијаја гаршы чыхан бу кәнчлијин гүдрәтини, кәләчәк гәләбәсини дујурду вә бу кәнчлик онун идеалы иди.

Шаиг 1911-чи илдә мөвзусу Борчалы кәндлиләринин һәјатындан алынмыш «Дурсун» повестини јазмышдыр. Бурада гојулан әсас мәсәләләрдән бири севки азадлығы иди. Бу азадлыг, әлбәттә, јүксәк әхлаги мә'нада дүшүнүлмүшдү. Үмумијјәтлә, һәгиги инсани дујғуларын көләлијинә, схоластикаја, абстракт еһкама гаршы Шаигдә фитри бир нифрәт варды. О, инсан тәбиәтини һәр чүрә даркөзлүкдән, худпәсәндликдән, мәнфәәтпәрәстликдән, хүсусијјәтчилик тәзаһүрләриндән азад, тәмиз, ишыглы көрмәк истәјир. О, өзү дә бир шәхсијјәт олараг јарадылышындан белә иди.

Шаиг 1906-чы илдән башлајараг «Дәбистан», «Мәктәб», «Фүјузат», «Иршад», «Игбал», «Күлшән», «Һәгигәт» кими гәзет вә журналларда чап етдирдији һекајә, ше'р, поема, пјес вә мәгаләләриндә дә бу јүксәк бәшәри идеалына садиг галырды. О да Сүлејман Сани кими ән чох һәјатын ишыглы, мүсбәт чәһәтләрини гәләмә алырды. Өз әзабкеш охучуларына фәрәһли нүмунәләр көстәрмәјә чалышырды. Елә буна көрә дә белә јазычылара «маарифчи реалистләр» дејирдиләр вә онларын Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин инкишафында ојнадыглары рол, әдәбијјат тарихимиздә тутдуглары јер ән бөјүк һөрмәтә вә еһтирама лајигдир.

Шаиг ејни заманда романтик иди. Онун јарадычылығында романтика илә реализм үзви сурәтдә бирләшмишди. О, һәјатын әзаблы јолларында раст кәлинән фәрәһли мәнзәрәләри дә тәсвир едирди. О, көстәрирди ки, һәјат јалныз наданлардан, јыртычылардан, рәзилләрдән, сахтакарлардан ибарәт дејил. Намуслу зәһмәткеш инсана гаршы онда дәрин бир мәһәббәт вә инам варды. (Һеч шүбһәсиз ки, онун чошгун маарифчилик фәалијјәти дә бурдан кәлирди).

О өз халгынын икид тәбиәтини һисс едирди. О, Кәрим баба, Ајрым гызы шәхсиндә әчдадымызын чәсур, мәрданә сурәтләрини јарадырды. Мән онларын һаггындакы һекајәләри охујанда сәккиз-доггуз јашларында олардым. Лакин Кәрим баба да, Ајрым гызы да инди дә көзүмүн габағындадыр. Санки мән Кәрим бабанын Борчалы мешәсиндә нишан алдығы пәләнкин онун үстүнә нечә тулландығыны көрүрәм... «Борчалы мешәсиндә бир икид варды... О да бу күндән јохдур...» дејән Кәрим бабанын мәрд сәсини ешидирәм. Азәрбајчанлыларда бабалардан галмыш бир сөз вар, дејир: икид, икидә күллә атмаз. Она көрә дә Кәрим баба, чәсур пәләнки өлдүрмәјә мәчбур олдуғуну тәәссүфлә јад едир. Кәрим бабанын һәрәкәтләриндә, сөһбәтләриндә, башгалары илә рәфтарында сон дәрәчә тәбии бир сәмимијјәт, бир сафлыг, бир мәрданәлик вар. Сон дәрәчә аличәнаб бир гүрур, бир ләјагәт вә үрәк кенишлији вар! Өз вәтәнинә, онун инсанларына, дағларына, мешәләринә гаршы тәмкинли бир мәһәббәт вар. Бүтүн бунлара көрәдир ки, о, һеч бир заман јаддан чыхмыр. Һәгиги сәнәткар фырчасынын гүдрәти беләдир!

Јухарыда гејд етдијим кими, Абдулла Шаиг мүхтәлиф жанрларда јазмышдыр. О, әдәби-педагожи фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, ше'рә дә новатор бир шаир кими кәлмишдир. Шаиг көрүб һисс едирди ки, гәзәл, гәсидә, мәдһијјә вә санрә кими көһнә ше'р формалары өз дөврүнү лап чохдан совмушдур. Бу формалар вә онларын ифадә етдији көһнә, схоластик мәзмун ијирминчи әсрин тәләбләринә чаваб верә билмәз. Онларла чохдан видалашмаг лазым иди.

Буна көрә дә Шаиг сонет, сүжетли поема формаларында јазмаға башлајырды. Вә ән мүһүмү дә о иди ки, Шаиг бу јени формаларда јени мәзмун, јени реал һиссләр, әсрин үмуми атмосфери илә әлагәдар јени фикирләр ифадә едирди. Мүасир мәдәнијјәтин тәләбләринә чаваб вермәјә чалышырды.

Көзәл һекајәчи олан Сејид Һүсејн јазырды ки, 1907-чи илдә гејри рәсми олараг бизим әдәби бир чәмијјәтимиз вар иди... Бизим чәмијјәтимизи ән чох әлагәдар едән шеј әски вә јени әдәбијјат мәсәләси иди.

Абдулла Шаиг бу чәмијјәтин ән фәал үзвләриндән олуб. О, «Ики фамилјанын мәһви», «Әдһәм», «Шаир вә гадын», «Идеал вә инсанлыг» кими јени сүжетли, јени кејфијјәтли поемалар јазырды.

Шаиг ше'ринин ән дәјәрли чәһәтләриндән бири дә әмәјин, зәһмәткеш инсанын тәрәннүмү иди. Шаиг өз ше'рләри илә намуслу зәһмәтә, һәјатын ағыр јүкүнү чијинләриндә дашыјан зәһмәткеш инсана һөрмәт тәлгин едирди.

1909-чу илдә јаздығы «Көзәл баһар» адлы пјеси илә Шаиг ушаг драматуркијасынын илк нүмунәсини јаратмышдыр. Аллегорик формада јазылмыш бу кичик пјесдә гышла јазын мүбаризәси верилирди. Әсәрин гәһрәманлары ушаглар, чичәкләр, гушлар, ағачлар иди. Пјес о заман демәк олар ки, бүтүн Бакы мәктәбләриндә тамашаја гојулурду вә онун режиссорлуғуну Шаиг өзү едирди.

Фиридун бәј Көчәрли һәмин пјеси охујуб Абдулла Шаигә јазмышды ки, бундан көзәл ушаг операсы чыхар. Сонра Фиридун бәј мәсләһәт көрүрду ки, Шаиг бу пјеси версин, Үзејир бәј опера јазсын.

Јери кәлмишкән гејд едим ки, Абдулла Шаигин бир јазычы кими пүхтәләшмәсиндә Фиридун бәјин бөјүк ролу олмушдур. О, Шаигин әсәрләрини диггәтлә изләјир, гүсурларыны, чатмајан чәһәтләрини ајдынлашдырыр вә бөјүк дүнја јазычыларындан она нүмунәләр көстәрирди. Шаиглә Фиридун бәј Көчәрлинин мүнасибәти тәнгидчи илә јазычынын достлуғуна көзәл нүмунәдир.

Абдулла Шаигин бир сәнәткар олараг ән бөјүк хидмәти, әлбәттә, онун ушаг әдәбијјаты саһәсиндәки фәалијјәтидир. О, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә бу саһәнин илк мәшһур јарадычысыдыр. Онун ушаглар үчүн јаздығы кичик әсәрләр, бу күн дә ушаг әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләриндәндир. О әсәрләри бу күн дә ушаглар севә-севә охујурлар. Вә һәмишә дә охујачаглар. Бу әсәрләрин јарадылышында јазычынын ушаг психоложисини, ушаг тәбиәтини дәриндән дујмаг исте'дады һәлледичи рол ојнамышдыр. Бу әсәрләрдә валеһедичи бир тәбиилик, бир чазибәдарлыг вардыр.

Абдулла Шаиг 1906-чы илдә алман сатирик шаири Бутдан игтибас етдији «Чәфәр вә Бәшир» адлы мәнзум һекајәсиндән сонра 1910—12-чи илләр арасында бир-биринин ардынча «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым» адлы мәнзум һекајәләрини чап етдирди.

Гочалыб «әлдән дүшән» түлкү өз јыртычылығы үчүн һијлә дүшүнүр. Әјнинә әба кејиб, башына әммамә гојур. Әлинә тәсбеһ алараг, өз әмәлләриндән пешман олдуғуну, күнаһларынын бағышланылмасы үчүн һәччә кетмәк истәдијини сөјләјир. Һөнкүр-һөнкүр ағлајыр. Бејинсиз, ахмаг тојуглар она инанараг риггәтә кәлиб башына топлашырлар. Вә һәрә бир чүр «јазыг түлкү бабаја» гуллуг көстәрир. «Мүгәддәс баба» исә кечә онлары јухуја верәрәк һамысыны боғуб парчалајыр.

«Түлкү һәччә кедир» классик һекајәсиндә Андерсенин әсәрләриндәки кими дәрин ичтимаи мә'на вардыр. Бурадакы гоча түлкү јалныз өз һијләкәрлији илә гурујуб гајыша дөнмүш сүн'и, пис, хырда адамларын символу дејил.Онун прототипи чох бөјүкдүр. Онун һијлә-фәсады гочалдыгча амансызлашан империализм «күчлүләрини» јада салыр. Шаиг мәхсуси бир садәлик вә тәбииликлә көстәрир ки, башгаларынын әти, ганы илә пәрвәриш тапан јыртычыја һеч бир заман бел бағламаг олмаз. Јыртычы һәмишә јыртычыдыр. «Түлкү һәччә кедир» ифадәсинин халг арасында зәрбүлмәсәл һалына кечмәси һеч дә тәсадүфи дејил.

Шаигин ушаг нағылларында ејни заманда бир мүасирлик вардыр. Мүасир, габагчыл адамын мә'нәви тәләбләри вардыр. Бу һекајәләрдә намуслу зәһмәтә, зәһмәткеш инсана, халга һөрмәт вә севки тәлгин едилир. Бу һекајәләр өз охучуларыны һәр чәһәтдән ләјагәтли инсан олма-

ға, намус вә вичданла һәрәкәт етмәјә, һеч кәсин һаггыны тапдамамаға, башгаларына көмәк етмәјә чағырыр.

Бу һекајәләр ејни заманда ушагларда ачкөзлүк, һагсызлыг, сахтакарлыг, јалтаглыг, икиүзлүлүк кими сифәтләрә нифрәт доғурур.

Абдулла Шаиг ушаг психоложисини, ушаг әһвал-руһијјәсини чох јахшы билән, чох һәссас бир сәнәткардыр. Онларын севинчинә, кәдәринә бәләддир. Шаиг һеч бир заман өјүд-нәсиһәтчилик етмир, һеч бир заман гуру мүһакимәчилик етмир. Һәгиги сәнәткар истеʼдадына јад олан белә чансыхычы һаллар онун јарадычылығында јохдур. О, һәр бир әһвалаты даима һәрәкәтдә, инкишафда көстәрир. Реал сәһнәләр романтик бојаларла даһа чанлы вә чазибәдар олур. Нәтичәдә нағыл вә ја һекајә ушагларда дәрин бир мараг ојадараг, онларын хәјалларыны чәкиб узаглара апарыр. Онларда гүввәтли емосионал тәсәввүрләр, һиссләр доғурур. Онлары мүәллифин идеалына инандырыр. Онлары јахшынын тәрәфиндә мөһкәм дајанмаға, әдаләтли вә чәсур олмаға сөвг едир. Она көрә дә биз ушаглыгда Шаигин нағылларыны охујанда саатларча ширин, романтик хәјаллара далардыг. Биз чәсарәтли, јахшы, хејирхаһ ишләр һаггында дүшүнәрдик. Бүтүн бунлара көрәдир ки, Абдулла Шаигин классик бир камиллијә малик ушаг һекајәләри, нағыллары, мәнзумәләри нәсилләрин тәрбијәсиндә чох бөјүк иш көрмүшдүр.

Абдулла Шаиг ејни заманда ушагларын истәкли драматургу олмушдур. О, өз јарадычылығы мүддәтиндә «Данышан кукла», «Интигамчы хоруз», «Хәбәрчи кағыз», «Чобан», «Алданмыш улдузлар», «Ана», «Илдырым», «Нүшабә», «Хасај», «Вәтән», «Ел оғлу», «Бир саатлыг хәлифә» кими пјесләр јазмышдыр. Бу пјесләр сүжет, конфликт вә драматуржи гурулушлары еʼтибары илә ушаглар үчүн чох мараглыдыр. Абдулла Шаиг нағылларында, һекајәләриндә олдуғу кими, пјесләриндә дә мүһүм ичтимаи фикирләр ифадә едирди. Хејирлә Шәрин, јахшы илә писин мүбаризәсини верирди. Өз кичик тамашачыларыны хејирхаһлыға, фәдакарлыға, гәһрәманлыға чағырырды. Инсанлара көләлик, зүлм вә ишкәнчә кәтирән гәддар «тилсимләри», өз халгынын—достунун хиласы үчүн һеч нәдән горхуб чәкинмәјән, тәһлүкәнин көзүнүн ичинә бахмағы бачаран гәһрәман оғуллар гырыб мәһв едир. Бу гәһрәманларын һәрәкәтләриндә бир романтика вар.

Абдулла Шаигин әсәрләриндә һәмишә патриотизм һиссләри дујулмагдадыр. Вәтәни, халгы севмәк, онун дүшмәнләринә нифрәт бу әсәрләрин әсас гајәләриндәндир. Бу әсәрләр ејни заманда ушаглара сағлам бир һуманизм ашылајыр. Јазычы ушаглара һисс етдирмәк истәјир ки, һәр бир намуслу адам кәрәк өз халгы, өз вәтәни илә бәрабәр бүтүн зәһмәткеш инсанлары севсин. Онлара да һөрмәт етсин. Зоракылыг, ишғалчылыг, истисмар һарада олурса-олсун бүтүн зәһмәткеш бәшәријјәтин дүшмәнидир.

«Вәтән» әсәринин гәһрәманы кәнч Елман, вәтәнин тимсалы олан Көзәли хилас етмәк үчүн икидликләр, фәдакарлыглар көстәрир.

«Нүшабә» пјесиндә Бәрдә һөкмдары Нүшабә, бир-биринин ардынча өлкәләри фәтһ едиб кәлән Искәндәрә өз ағли илә тәʼсир көстәриб, ону ишғалчылыг сијасәтиндән дашындырмаға чалышыр.

«Бир саатлыг хәлифә» пјесиндә ағыллы, јохсул вә дәчәл бир оғлан олан Малик јолдашлары илә сөһбәтиндә дејир ки, каш о, бирчә саатлыға хәлифә олајды. (Әһвалат Бағдадда ваге олур). Либасыны дәјишиб халг арасында кәзән Һарун әл-Рәшид хәлифә бу сөһбәти ешидәрәк марагланыр ки, көрәсән бу оғлан бир саатлыг хәлифә оларса нә едәр? Она көрә дә Һарун әл-Рәшид өз сарајына гајыдараг әмр едир ки, һәмин оғлана беһишдары верәрәк онун јанына кәтирсинләр. Оғлан көзүнү ачыб көрүр ки, доғрудан да хәлифәдир. Вә о, дәрһал демократик әмрләр верир. Халга зүлм еләјән гәддар варлылара диван тутур.

«Хасај» пјеси исә мәктәб вә әхлаг мөвзусунда јазылмышдыр. Бурада јахшы мәктәбин, јахшы, фәдакар мүәллимин шакирдә олан гүввәтли мәʼнәви тәʼсири әсас көтүрүлмүшдүр. Мүәјјән мәнфи тәʼсирләр нәтичәсиндә позулмуш мәктәб шакирди Хасај мүәллимин ирадәси, гајғыкеш әмәји сајәсиндә тәдричлә өз гүсурларыны дәрк едир, һәрәкәтләринин јарамазлығына инаныр. Өзү-өзүндән утанмаға башлајыр. Нәтичәдә дүзәлиб јахшы шакирдләр сырасына кечир. Тамашачы бу мәʼнәви дәјишикликләрә инаныр.

Јүксәк мәдәнијјәтә, зәнкин интеллектә малик бир јазычы олан Шаиг бүтүн јарадычылығы мүддәтиндә әдәбијјатымызын нәзәри мәсәләләри илә дә мәшғул олмушдур. Фүзули, Мирзә Фәтәли, Вагиф, Чавид, Мәһәммәд Һади, Сабир, Нәсими, Сәһһәт һаггында мәгаләләри гијмәтли тарихи сәнәдләрдир. Бунлар бир даһа көстәрир ки, бизим классикләримиз јарадычылыг ишинә дәрин ичтимаи фикирләрлә јанашмышлар. Әдәбијјатымызын башга саһәләри кими, тәнгиди фикир мәсәләләри вә бу саһәдәки чатышмамазлыглар онлары нараһат етмишдир.

Абдулла Шаиг бизим мәдәнијјәт тарихимиздә унудулмаз бир маариф хадими, бир мүәллим кими дә мәшһурдур. Ушаглыг заманы мәним атам һәр дәфә Бакыја кедиб-кәләндә бизә Шаиг мәктәбиндән, орадакы шакирдләрин нечә тәмиз кејиндикләриндән, нечә сәлигәли олдугларындан, өзләрини нечә тәрбијәли апардыгларындан, Шаигин өзүндән һејранлыгла данышарды. Һалбуки атам мәктәблә, мүәллимликлә әлагәси олмајан бир адам иди. Бу мисалдан ајдын олур ки, Шаиг мәктәби о заман халг арасында нә гәдәр кениш шөһрәт газаныбмыш! Шаиг мәктәбиндән, Шаигин дәрс дедији тәләбәләр арасындан бир сыра танынмыш мәдәнијјәт хадимләримизин, чүрбәчүр саһәләрдә чалышан алимләримизин шөһрәт газанмасы да тәсадүфи дејил.

Шаиг мәктәбиндә тәһсил алмыш зијалыларымыз Азәрбајчан дилиндә гүсурсуз данышыб, јазырдылар. Бу күн белә онларын нитгләриндәки тәравәт, әдәби тәмизлик, сафлыг, ајдынлыг, јүксәк мәдәнијјәтлә јоғрулмуш милли колорит адама көзәл тәʼсир бағышлајыр. Бунун әсас сәбәби о иди ки, Шаиг мәктәбинин, Шаиг педагожисинин әсас гајәси халгы үрәкдән севән, зәһмәткеш халга бағлы олан, онун талеји илә јашајан, һәгиги, намуслу вәтәндашлар јетишдирмәк иди. Шаиг, дөврүнүн чох прогрессив бир шәхсијјәти олараг билирди ки, руһән халга бағлы олмајан, онун зәһмәтини гијмәтләндирмәјән, јад тәʼсирләрлә пәрвәриш тапан, јалныз елм өјрәнмәклә кифајәтләнән зијалылардан вәтәнә, һәјатын јүкүнү чијинләриндә дашыјан зәһмәткеш инсанлара һарај јохдур. Она көрә дә Шаигин бөјүк мүасири Сабир белә әли тростлу, бојунлары бантлы јарымчыг интелликентләрә күлүрдү. Она көрә дә мәшһур «Өлүләр» пјесинин гәһрәманы Искәндәр үрәк јанғысы илә дејирди ки, һамы мәнә мәсләһәт көрүр ки, охујум, алим олум. Анчаг бир кәс демир ки, оху, инсан ол.

Шаиг мәктәбинин педагожи принсипләри бу күн дә давам етдирилир. Бу күн дә бизим јахшы мүәллимләримиз јалныз јазы-позу, елм өјрәтмәк дејил, ејни заманда сағлам дүнјакөрүшүнә, тәмиз әхлага малик олан, халгын гәдрини билән, социалист Вәтәнини севән һәгиги вәтәндаш јетишдирмәјә чалышырлар.

Шаиг 1907-чи илдән башлајараг «Ушаг чешмәји», «Ушаг көзлүјү», «Күлшәни әдәбијјат», «Милли гираәт» кими дәрсликләр чап етдирмишдир. Һүсејн Чавидлә бирликдә «Әдәбијјатын поетикасы»ны јазмышдыр. Азәрбајчан дилинин сәрф-нәһви илә мәшғул олмушдур. Шаиг Белински, Добролјубов, Чернышевски кими ингилабчы-демократ рус мүтәфәккирләринин вә еләчә дә Авропадакы прогрессив мәдәнијјәт хадимләринин јарадычылыглары илә јахындан таныш олуб өз дәрсликләриндә, нәзәри мәгаләләриндә онларын демократик, прогрессив фикирләринә әсас-

ланмышдыр. Беләликлә дә онун әдәби-педагожи фәалијјәти Мирзә Фәтәлинин, Сабирин, Чәлил Мәммәдгулузадәнин фикирләри илә һәмаһәнк олуб. О заман белә дәрин дүшүнчәли маарифчиләрә халгымызын бөјүк еһтијачы варды. Орасы да чох гијмәтлидир ки, Абдулла Шаиг өзүнүн вә башга бөјүк демократларын фикирләрини өз фәалијјәтиндә әјани олараг чанландырырды. Һәм дә нүмунәви көстәрирди. Бу исә о заманкы шәраитдә чох вачиб иди. Белә нүмунәләрә еһтијач варды.

Абдулла Шаиг һәр нә јазыбса, һәр нә еләјибсә халгынын еһтијачыны дујараг еләјиб. Чәмијјәтә бир хејир вермәк үчүн еләјиб. Өзүнү, өз шөһрәтини дүшүнмәјәрәк еләјиб.

Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында, онун јад тә'сирләрдән тәмизләнмәсиндә дә Абдулла Шаигин бөјүк хидмәтләри вардыр. Онун бәдии дилинин руһу, колорити халг дили кими тәмиз, чазибәдар, ојнагдыр. Онун нағыл вә һекајәләриндәки дил бу күн дә бәдии дилимизин јахшы нүмунәләриндән сајыла биләр. Ән көзәл чәһәтләрдән бири дә будур ки, Шаигдә һәр жанрын өзүнә ујғун тәбии ифадә тәрзи вардыр. Онун дили мәдәни, чанлы вә сәмимидир. Онда тахта кими таггылдајан чансыз, гуру ифадәләр јохдур. Дил исә, мә'лум олдуғу кими јазычы исте'дадынын ајнасыдыр.

Абдулла Шаигин јарадычылығы сосиалист ингилабындан сонра хүсусилә мәһсулдар олмушдур. Пјесләринин чохуну вә бир сыра башга әсәрләрини, о чүмләдән «Араз» романыны Шаиг бу дөврдә јазмышдыр. О, кәнч совет әдәбијјатынын инкишафыны диггәтлә изләјир, мәктәбләрдә чыхышлар едир, ушаг вә кәнчләр театрынын ишинә јахындан көмәк едирди. Азәрбајчан халгы өз дәјәрли әдибинин хидмәтләрини гијмәтләндирәрәк ону Совет Иттифагынын Али Советинә депутат сечмишди. Онун јарадычылыг фәалијјәти бир дәгигә дә дајанмыр, саат кими давам едирди.

Вәфатындан бир нечә вахт әввәл бир дәфә мән күчәдә тәсадүфән она раст кәлдим. Саламдан сонра:

— Нечәсиз, Шаиг мүәллим?—дејә сорушдум.

О, өзүнәмәхсус бир мүлајимликлә күлүмсәјәрәк:

— Гочалыгла, хәстәликләрлә мүбаризә апарырам,—деди.

Мән:

— Һәмишә галиб олун,—дедим,—көрүнүшүнүз јахшыдыр.

— Тәки олсун,—дејә зарафатла чаваб вериб өз хатирәләрини јазмагда олдуғуну сөјләди. Мән онун арыг, нурлу чөһрәсинә бахараг һисс едирдим ки, јарым әсрдән артыг өз халгы үчүн бөјүк ишләр көрмүш бу шәрәфли инсан јенә нә исә хејирли бир иш көрмәк, охучуларына лазымлы бир сөз демәк истәјир. Онун артыг керидә галмыш ләјагәтли өмрүнүн бир даһа керијә гајытмајачағы мәни кәдәрләндирирди.

О, бу күн дә халгымызын, ушагларымызын истәкли, унудулмаз јазычысыдыр.

Биз илк дәфә көзүмүзү Абдулла Шаигин ше'рләри, нағыллары илә ачмышыг. Илләр кечәчәк, јени-јени нәсилләр кәләчәк, Шаиг, бизим үчүн олдуғу кими, онлар үчүн дә һәмишә әзиз олачаг.

●

Әли СӘБРИ

ЧАҺАНКИР ЗЕЈНАЛОВ

●

Мән Нахчыванда мәктәбдә охујаркән мәрһум Сидги Руһулла Нахчывана кәлмишди. О заман о, мәктәблиләри чәлб едиб, театр тамашасы вермишди. Мән дә о «артистләрдән» бири идим. Инди мән она «Сәфа» чәмијјәтиндә раст кәлирдим. Мәрһум Чаһанкир онун һаггында дејәрди ки: «Руһуллаја су вермәсән, чөрәк вермәсән, јенә дә сәһнәдән чыхмаз. О, роллары јухуда да ојнајыр...».

Театр бөлмәсинә сечилән үзвләрин ичиндә мән дә вардым. Адларыны ашағыда чәкәчәјим шәхсләрин чохуну да о заман мән һәвәскар артист кими танымышдым. Бунлар Аббас Мирзә Шәрифзадә, Чаһанкир Зејналов, Һачаға Аббасов, Чәлил Бағдадбәјов, Сәмәд Мәнсур, Хәлил Һүсејнов, Әли Аббас Рзајев, Сидги Руһулла, Һәбиб Көчәрли (Кәримов) вә саирләри иди.

Театр бөлмәсинин сәдрлик вәзифәсинә Чаһанкир Зејналов, мүавин М. Б. Һачынски, бөлмәнин катиблик вәзифәсинә исә Әли Сәбри сечилди.

Сајдығым шәхсләр ичәрисиндә о заман Чаһанкир Зејналовла мән хүсусән марагланырдым. Бу адам симача јапышыглы, јарашыглы, чазибәли бир шәхс иди. Сәлигәли кејинәрди, чевик, хошхасијјәт иди. Онун әјниндә мән бир дәфә дә олса үтүләнмәмиш либас көрмәдим. Хүсусилә онун галстуклары рәнкарәнк олурду. Галстукларыны тез-тез дәјишәрди.

Чаһанкир Зејналов театр үчүн нәинки малыны, һәтта чаныны да вермәјә һазыр иди. Мәшг заманы артистләрдән, даһа доғрусу, һәвәскарлардан бириси јахшы ојнадыгда, һәрәкәти Чаһанкирин хошуна кәлдикдә: — «Бах, белә һа! Нә демишәм!» — дејә ушаг кими севинәрди. Ролуну јахшы ојнамајан вә мәшг заманы онун дедијини јеринә јетирә билмәјәнләрдән наразы галар, додағыны бүзәрди. «Сән дә мәним кими жүт имишсән ки!» — дејиб гаштабағыны салларды, һәгигәтдә кефи позуларды.